

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده زبان‌شناسی
گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی

پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی

تبیین الاهیات زردشتی بر مبنای متن شکندگمانیگ و زار

استاد راهنما

دکتر محمدتقی راشد محصل

استاد مشاور

دکتر مهشید میرفخرایی

پژوهشگر

محمدرضا عدلی

شهریور ۱۳۹۵

از استادان بزرگوار

جناب آقای دکتر محمدتقی راشد محصل

و سرکار خانم دکتر مهشید میرفخرایی

برای راهنمایی‌های ارزشمندشان بسیار سپاسگزارم.

چکیده

«الاهیات»، معادل عربی واژه *theology*، علمی است که موضوعش خداشناسی و بررسی باورهای دینی است. این علم در جهان اسلام با عنوان «کلام اسلامی» شناخته می‌شود. الاهی‌دانان هر دینی می‌کوشند به توضیح و توجیه باورهایشان بپردازند و در مقابل شبهاتی که از سوی مخالفان ارائه می‌شود، از دین خود دفاع کنند. در دین زردشتی هم مانند سایر ادیان مجموعه متونی به وجود آمده است که از آنها می‌توان تحت عنوان متون الاهیاتی یاد کرد. شکندگمانیک وزار متنی الاهیاتی است و موضوعات اصلی الاهیات نظیر خداشناسی، انسان‌شناسی و جهان‌شناسی به طور خلاصه در آن مطرح شده است. متن را مردان فرخ پسر اورمزداد، احتمالاً در قرن سوم هجری تألیف کرده است. این کتاب ۱۶ فصل دارد، البته به سیاق سایر متون دینی کهن مفاهیم و آموزه‌ها به طور پراکنده در کتاب مطرح شده است و یکی از هدفهای این پژوهش سامان بخشیدن به این مفاهیم پراکنده و ارائه توصیفی روشن از این مضامین است. کتاب مقدمه‌ای دارد که در آن مولف هدفش را از نگارش کتاب ذکر می‌کند. در فصل‌های ۲ تا ۱۰ اصول اعتقادات زردشتی بیان شده است. فصل‌های ۲-۴ موضوعات مهمی همچون قدرت و علم خداوند، مسئله شر و کیفیت آفرینش در قالب پرسش و پاسخ مطرح شده است. فصل پنجم در رد ملحدان، فصل ششم در رد دهریان، فصل هفتم در اثبات ثنویت، فصل هشتم در اثبات وجود نیروی شر، و فصل‌های ۹-۱۰ تکمله‌ای در بحث ثنویت است. مولف به سیاق برخی از متون کلامی اسلامی که در آن عصر نوشته شده است، موضع خود را در قبال سایر ادیان نیز بیان می‌کند. از این رو از فصل‌های ۱۱-۱۶ مولف کتاب مباحثی را در باب دین اسلام، یهودیت، مسیحیت و مانویت مطرح می‌کند که البته در لابلای این مطالب نیز می‌توان نکته‌های مهمی را درباره الاهیات زردشتی یافت. متن گرچه مربوط به قرن سوم هجری است اما بازتابی است از باورهای زردشتیان در عهد ساسانی. البته چنانکه پژوهشهای نوین روشن کرده است دین زردشتی در عهد ساسانیان صورت واحدی نداشته و مکاتب و شاخه‌های مختلفی در این دین وجود داشته است. بنابراین مولف کتاب را نمی‌توان سخنگوی کل جامعه زردشتی پنداشت، بلکه او مطابق با مکتب تفسیری خاصی که در آن قرار داشته است، سخن می‌گوید. با مقایسه سخنان وی با متون دیگر آن عصر می‌توان به اختلافات و شباهت‌های آراء او با سایر همکیشانانش پی برد.

کلیدواژه‌ها

الاهیات زردشتی، شکندگمانیک وزار، توحید، ثنویت، مسئله شر.

فهرست

۱	..... مقدمه
	فصل اول: پیشینه مطالعات در باب دین و الاهیات زردشتی
۵	..... ۱- پیشگفتار
۹	..... ۲- نظریهٔ دِ یونگ دربارهٔ تاریخچهٔ مطالعات زردشتی
۹	..... ۱-۲- رویکردهای مُنفک‌نگرانه
۱۳	..... ۲-۲- رویکردهای هماهنگ‌نگرانه
۲۱	..... ۳-۲- رویکردهای چندوجهی‌نگرانه
۲۵	..... ۳- نظریهٔ هینلز دربارهٔ تاریخچهٔ مطالعات زردشتی
۲۶	..... ۴- نقد و بررسی نظریه‌های دِ یونگ و هینلز
۲۷	..... ۵- برخی از چهره‌های شاخص در تاریخ مطالعات دین زردشتی
۲۷	..... ۱-۵- توماس هاید
۲۸	..... ۲-۵- آبراهام هیاکنیت آنکتیل-دوپرون
۲۹	..... ۳-۵- مارتین هاگ
۳۱	..... ۴-۵- فردریش فُن اشپیگل
۳۱	..... ۵-۵- جیمز دارمستتر
۳۳	..... ۶-۵- ابراهام ولتاین ویلیامز جکسن
۳۵	..... ۷-۵- هنریک ساموئل نیبرگ
۳۶	..... ۸-۵- ماریان موله
۳۷	..... ۹-۵- مری بویس

۳۸	..... ۱۰-۵- جایگاه دانشمندان هندی و ایرانی در مطالعهٔ دین زردشتی
۴۱	..... ۶- معضل زروان‌باوری: سنت یا بدعت
	فصل دوم: مقدمه‌ای در باب الاهیات
۴۹	..... ۱- تعریف الاهیات
۵۲	..... ۲- منابع الاهیات
۵۵	..... ۳- الاهیات و تاریخ
۵۷	..... ۴- فایدهٔ الاهیات
۵۹	..... ۵- رابطهٔ الاهیات با عقل
۶۰	..... ۶- الاهیات و کلام اسلامی
۶۳	..... ۷- توحید و ثنویت
۶۳	..... ۱-۷- توحید دینی یا خدا باوری
۶۵	..... ۲-۷- ثنویت
۶۶	..... ۳-۷- توحید عرفانی یا یگانه‌انگاری
۶۷	..... ۴-۷- توحید طبیعی
۶۷	..... ۸- انسان‌شناسی
۶۸	..... ۹- الاهیات تطبیقی
	فصل سوم: بررسی شکندگمانیک و زاربا تأکید بر آموزه‌های الاهیاتی آن
۷۲	..... ۱- فصل نخست: دیباچه
۷۳	..... ۱-۲- خداشناسی
۷۳	..... ۱-۳- جهان‌شناسی: آفریده‌های اورمزد
۷۳	..... ۱-۴- معرفت‌شناسی
۷۳	..... ۱-۵- انسان‌شناسی
۷۵	..... ۱-۶- معرفت‌شناسی: دین چراغ راه آدمی
۷۵	..... ۱-۷- سبب نگارش رساله

- ۷۶ ..... ۸-۱- منابع کتاب
- ۷۶ ..... ۹-۱- آموزه‌های اخلاقی
- ۷۶ ..... ۲- فصل دوم: تازش اهریمن به روشنی به سبب جداگوه‌ریش
- ۷۷ ..... ۳- فصل سوم: چرا اهرمزد از قدرت مطلقش برای دفع اهریمن استفاده نکرد؟
- ۷۹ ..... ۴- فصل چهارم: چگونه از اختران هم خوبی می‌رسد و هم بدی؟
- ۸۰ ..... ۴-۱- آیا سپهر و ستارگان آفریدگار یگانه‌ای دارند یا نه؟
- ۸۰ ..... ۴-۲- پیش‌فرض‌های سنتی
- ۸۰ ..... ۴-۳- کیهان‌شناسی
- ۸۳ ..... ۴-۴- صفات اهرمزد
- ۸۳ ..... ۵- فصل پنجم: اثبات هستی آفریدگار با توجه به نظام‌مندی آفرینش
- ۸۴ ..... ۵-۱- معرفت‌شناسی: منابع شناخت
- ۸۶ ..... ۵-۲- ال‌های والاترین علم است
- ۸۷ ..... ۵-۳- ایزدشناسی از طریق دانش همانندی است
- ۸۷ ..... ۵-۴- برهان نظم یا برهان اتقان صنع (برهان غایت‌شناختی)
- ۸۸ ..... ۶- فصل ششم: گفتاری دیگر اندر هستی آفریدگار
- ۹۰ ..... ۷- فصل هفتم: اندر هستی مینوی آسیب‌رسان با توجه به چاره‌اندیشی اهرمزد در برابر او
- ۹۲ ..... ۸- فصل هشتم: ادله‌ای دیگر در اثباتِ هستیِ گوهر بدی
- ۹۲ ..... ۸-۱- اثبات همیستار ایزد
- ۹۳ ..... ۸-۲- مینو بُن گیتی و گیتی بر آن است
- ۹۴ ..... ۸-۳- هرگز بدی از موجود کامل برنخیزد
- ۹۵ ..... ۸-۴- پاسخ به دو شبهه
- ۹۵ ..... ۹- فصل نهم: اندر هستی همیستار پیش از آفرینش و پیدایی او پس از آن
- ۹۶ ..... ۹-۱- تضاد در مینو و گیتی پیدا است
- ۹۸ ..... ۱۰- فصل دهم: انتقاد از توحید یا یکی انگاشتن آفریدگار خوبی و بدی

- ۹۸ ..... ۱-۱۰- خودشناسی سرآغاز ایزدشناسی است.
- ۹۸ ..... ۲-۱۰- از شناخت دشمن خویش به وجود همیستار ایزد پی می‌بریم.
- ۹۹ ..... ۳-۱۰- تنها از طریق جستن راستین و پرهیز از جزم و جمود حقیقت آشکار می‌شود.....
- ۹۹ ..... ۴-۱۰- سرگذشت دین .....
- ۱۰۰ ..... ۱۱- فصل یازدهم: انتقاد از توحید و انتساب خیر و شر به یک منشا .....
- ۱۰۰ ..... ۱-۱۱- تعارض صفات الاهی با وجود شر در جهان .....
- ۱۰۱ ..... ۲-۱۱- تمثیل شهریار .....
- ۱۰۱ ..... ۳-۱۱- چیرگی و پیروزمندی تنها در صورت وجود دشمن معنا دارد. ....
- ۱۰۱ ..... ۴-۱۱- مجازات گناهکاران در دوزخ برای چیست؟ .....
- ۱۰۲ ..... ۵-۱۱- اگر خدا خیرخواه است چرا در جهان بدی بیش از خوبی است؟ .....
- ۱۰۲ ..... ۶-۱۱- چرا برخی محکوم به عذاب آفریده شده‌اند؟ .....
- ۱۰۲ ..... ۷-۱۱- سبب ادامه آفرینش مردمان چیست؟ .....
- ۱۰۳ ..... ۸-۱۱- داستان آفرینش آدم و هبوط از بهشت .....
- ۱۰۴ ..... ۹-۱۱- مراد از ارسال پیامبران چه بوده است؟ .....
- ۱۰۴ ..... ۱۰-۱۱- آیا خداوند از کنش‌هایش غرضی دارد؟ .....
- ۱۰۴ ..... ۱۱-۱۱- عدل الاهی و مجازات مردم .....
- ۱۰۵ ..... ۱۲-۱۱- بدی و بدبختی همیشگی و جاودانه است. ....
- ۱۰۵ ..... ۱۳-۱۱- تعارض دعوت مردم به کار نیک با اراده ایزد .....
- ۱۰۵ ..... ۱۴-۱۱- کمک به مستمندان و درمان بیماران چه معنا ندارد؟ .....
- ۱۰۶ ..... ۱۵-۱۱- رنج نقد است و پاداش بردباری نسیه .....
- ۱۰۶ ..... ۱۶-۱۱- امور عالم به کام ایزد است یا نه؟ .....
- ۱۰۷ ..... ۱۷-۱۱- آیا جفا بر مایملک خویش رواست؟ .....
- ۱۰۸ ..... ۱۸-۱۱- اگر نیک و بد از جانب خداست، جرم شیطان چیست؟ .....
- ۱۰۸ ..... ۱۹-۱۱- آیا می‌توان تصور کرد که بدی وجود داشته باشد ولی گوهر بدی نه؟.....

- ۱۰۹-۲۰- اگر آفریدگار نیکی و بدی یکی باشد، فرمان به نیکی بیهوده کنشی است. ۱۰۹
- ۱۰۹-۲۱- عامل شر کیست؟ ۱۰۹
- ۱۰۹-۲۲- پرسش از اهل اعتزال: چرا همگان به بهشت رهسپار نمی شوند؟ ۱۰۹
- ۱۱۰-۲۳- اراده در حصار طبیعت است. ۱۱۰
- ۱۱۰-۲۴- کنش اهریمن را زیان هست ولی سود نیست. ۱۱۰
- ۱۱۰-۲۵- بازگشت به داستان آدم در بهشت: تعارض وجود درخت ممنوعه با فرمان ایزد ۱۱۰
- ۱۱۱-۲۶- خدا هرکس را که بخواهد هدایت می کند و هرکس را بخواهد گمراه می کند. ۱۱۱
- ۱۱۱-۲۷- بدی را ایزد خلق کرده است، شیطان فقط مردم را بدان فرامی خواند. ... ۱۱۱
- ۱۱۲- فصل دوازدهم: اندر نابسامانی روایات ادیان درباره ایزد ۱۱۲
- ۱۱۲-۱- چگونه می توان اوصافی متضاد و متعارض به ایزد نسبت داد؟ ۱۱۲
- ۱۱۳-۲- در اوصاف اهرمزد تعارضی نیست. ۱۱۳
- ۱۱۳-۱۳- فصل سیزدهم: انتقاد روایات یهودیان ۱۱۳
- ۱۱۳-۱- آفرینش جهان در شش روز و داستان آدم و حوا ۱۱۳
- ۱۱۴-۲- انتقاد از آفرینش عالم ۱۱۴
- ۱۱۵-۳- انتقاد از داستان آدم و حوا ۱۱۵
- ۱۱۵-۱۴- فصل چهاردهم: انتقاد از روایاتی دیگر از عهد عتیق و سنت یهودی ۱۱۵
- ۱۱۷-۱۵- فصل پانزدهم: انتقاد از روایت های عهد جدید ۱۱۷
- ۱۱۷-۱-۱۵- آبستنی مریم از روح القدس ۱۱۷
- ۱۱۷-۲-۱۵- چرا پاکی و تقدس به «روح القدس» اختصاص یافت؟ آیا سایر ارواح پاک نیستند؟ ۱۱۷
- ۱۱۷-۳-۱۵- پسر خدا بودن مسیحا چه معنا دارد؟ خدا بودن او چه معنا دارد؟ ۱۱۷
- ۱۱۸-۴-۱۵- انتقاد از تثلیث ۱۱۸
- ۱۱۸-۵-۱۵- منشأ شر و دامنه قدرت خدا ۱۱۸

- ۱۱۹ ۱۵-۶- گفتار پولس درباره اینکه گناه را کسی که در درون من است مرتکب می‌شود و نه من .....
- ۱۱۹ ۱۵-۷- تاریکی از ایزد دور است .....
- ۱۱۹ ۱۵-۸- مریضان نیاز به طیب دارند نه تندرستان .....
- ۱۱۹ ۱۵-۹- ابلیس دشمن پدر است .....
- ۱۱۹ ۱۵-۱۰- عیسی می‌گوید: من برای راستی آفریده شده‌ام، اهریمن خواست مرا بفریبد ...
- ۱۱۹ ۱۵-۱۱- عیسی جهودان را از گوهری دیگر می‌دانست .....
- ۱۱۹ ۱۵-۱۲- درخت پرهیزگاری نمی‌تواند بر گناه بدهد .....
- ۱۱۹ ۱۵-۱۳- هر درختی را که پدر نکشت باید کنده و به آتش افکنده شود .....
- ۱۱۹ ۱۵-۱۴- سخن عیسی: روی به خویشان آوردم مرا نپذیرفتند .....
- ۱۱۹ ۱۵-۱۵- خطاب به پدر: ملکوت تو بیاید باشد که اراده تو چنانکه در آسمان است بر زمین نیز کرده شود .....
- ۱۲۰ ۱۵-۱۶- سخن عیسی: من نیامده‌ام که آئین موسی را خراب کنم بلکه بقصد تکمیل آن آمده‌ام .....
- ۱۲۰ ۱۶- فصل شانزدهم: انتقاد از دین مانوی .....
- ۱۲۰ ۱۶-۱- پیدایش گیتی از نطفه دیوان .....
- ۱۲۰ ۱۶-۲- پرهیز از پیوند زناشویی و زایش .....
- ۱۲۰ ۱۶-۳- محدود بودن خدای مانویان .....
- ۱۲۱ ۱۶-۴- معرفت‌شناسی .....
- فصل چهارم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
- ۱۲۳ ۱- الاهیات شکنندگمانیک و زار .....
- ۱۲۴ ۱-۱- خداشناسی .....
- ۱۲۴ ۱-۲- کیهان‌شناسی .....
- ۱۲۵ ۱-۳- انسان‌شناسی .....

۱۲۷	..... ۱-۴- معرفت شناسی
۱۲۸	..... ۲- مسئله شر
۱۲۸	..... ۲-۱- پاسخ الاهدانان مسیحی
۱۲۹	..... ۲-۲- پاسخ متکلمان و حکمای مسلمان
۱۳۰	..... ۲-۳- پاسخ شکنندگانیک وزار
۱۳۳	..... منابع

مقدمه

دین زردشتی بیش از یک سده است که موضوع پژوهش‌های آکادمیک بوده است. به سبب قدمت این دین و قلت منابع موثق پژوهشگران درباره تاریخ، سیر تحول و تعالیم آن نظریه‌های گوناگونی ارائه داده‌اند. برخی از یکپارچگی مضامین اصلی این دین در طی سده‌های متمادی سخن گفته‌اند و برخی دیگر صورت‌های متنوع و متکثری برای دین زردشتی قائل شده‌اند و حتی با وضع اصطلاحات مختلف کوشیده‌اند این صورت‌های مختلف را از هم تفکیک کنند. جریان نظریه‌پردازی در باب دین زردشتی هنوز ادامه دارد و در جدیدترین پژوهش‌های صورت‌گرفته همچنان نظریه‌های مختلفی در این باب ارائه می‌شود. اما برای هیچ‌یک از این نظریه‌ها شواهد قاطع و انکارناپذیری وجود ندارد. از این رو، پژوهشگران این حوزه صرفاً در کلیات اجماع دارند. البته موضوع نظریه‌پردازی و گمانه‌زنی در پژوهش‌های تاریخی امری اجتناب‌ناپذیر است. به ویژه زمانی که بخواهیم از تاریخچه دینی با قدمت چند هزار ساله سخن بگوییم. اما در حوزه الاهیات موضوع متفاوت است. زمانی که بخواهیم آراء و اندیشه‌های موجود در سنتی را بررسی کنیم، دیگر هر چه بیشتر بر حدس و گمان متکی باشیم، از حقیقت دورتر خواهیم شد. اما در مطالعات زردشتی می‌بینیم که گمانه‌زنی از حوزه تاریخ‌نگاری به حوزه الاهیات نیز تسری یافته است، از این رو تصویر روشنی درباره الاهیات این دین وجود ندارد.

اما چاره چیست؟ چگونه می‌توان توصیف روشنی از الاهیات زردشتی ارائه داد؟ با توجه به تنوع منابع شاید یک راه برای حل این مشکل بررسی مجزای هر منبع باشد. در واقع چنانکه بسیاری از پژوهشگران اشاره کرده‌اند متون زردشتی نه تنها به لحاظ زمانی مربوط به دوره‌های مختلف می‌شوند (و از این حیث طبیعی است که دستخوش تحولاتی شده باشند) بلکه متونی که مربوط به یک دوره زمانی می‌شوند نیز با هم تفاوت‌هایی دارند. از این رو، در این پایان‌نامه متن *شکند گمانیگ وزار* را مبنای کار قرار دادیم و می‌کوشیم آموزه‌های الاهیاتی آن را استخراج کنیم.

شکند گمانیگ وزار متنی الاهیاتی است و موضوعات اصلی الاهیات یعنی خداشناسی، انسان‌شناسی و جهان‌شناسی به طور خلاصه در آن مطرح شده است. این کتاب ۱۶ فصل دارد، البته به سیاق سایر متون دینی کهن این مفاهیم به طور پراکنده در کتاب مطرح شده است و یکی از هدفهای این پژوهش سامان بخشیدن به این مفاهیم پراکنده و ارائه توصیفی روشن از این مضامین است. کتاب مقدمه‌ای دارد که در آن مولف هدفش را از نگارش کتاب ذکر می‌کند و افزون بر آن در همین مقدمه نیز برخی مسائل مربوط به الاهیات را (از جمله

برخی از صفات اورمزد و رابطه او با عالمیان) مطرح می‌نماید. در فصل‌های ۲ تا ۱۰ کتاب اصول اعتقادات زردشتی بیان شده است. در واقع فصل‌های ۲-۴ موضوعات مهمی همچون قدرت و علم خداوند، مسئله شر و کیفیت آفرینش در قالب پرسش و پاسخ مطرح شده است. فصل پنجم در رد ملحدان، فصل ششم در رد دهریان، فصل هفتم در اثبات ثنویت، فصل هشتم در اثبات وجود نیروی شر، و فصل‌های ۹-۱۰ تکمله‌ای در بحث ثنویت است. مولف به سیاق برخی از متون کلامی اسلامی که در آن عصر نوشته شده است، موضع خود را در قبال سایر ادیان نیز بیان می‌کند. از این رو از فصل‌های ۱۱-۱۶ مولف کتاب مباحثی را در باب دین اسلام، یهودیت، مسیحیت و مانویت مطرح می‌کند که البته در لابلای این مطالب نیز می‌توان نکته‌های مهمی را درباره‌ی الاهیات زردشتی یافت. متن گرچه مربوط به قرن نهم میلادی است اما بازتابی است از باورهای زردشتیان در عهد ساسانی. البته چنانکه پژوهش‌های نوین روشن کرده است دین زردشتی در عهد ساسانیان صورت واحدی نداشته و مکاتب و شاخه‌های مختلفی در این دین وجود داشته است. بنابراین مولف کتاب را نمی‌توان سخنگوی کل جامعه زردشتی پنداشت، بلکه او مطابق با مکتب تفسیری خاصی که در آن قرار داشته است، سخن می‌گوید. با مقایسه سخنان وی با متون دیگر آن عصر می‌توان به اختلافات و شباهت‌های آراء او با سایر همکیشانش پی برد.

شکنند گمانیک وزار را مردان فرخ پسر اورمزداد تألیف کرده است. نام مولف (۱: ۳۵) و نام کتاب (۱: ۳۸) در خود متن ذکر شده است. همچنین نام برخی دیگر از فرزندان زردشتی و نام برخی از آثارشان در متن آمده است. غالباً گفته می‌شود متن مربوط به قرن سوم هجری است، اما با توجه به آنکه صراحتاً نام معتزله در متن آمده و نیز به باورهای اشاعره اشاره شده است، شاید بتوان آن را مربوط به قرن چهارم هجری نیز دانست. متن کتاب به تحریر پازند و سنسکریت موجود است، البته از فصل‌های ۱ تا ۵ آن تحریری پهلوی نیز برجای مانده است. این متن‌ها را جاماسب آسانا و وست^۱ در سال ۱۸۸۷ میلادی منتشر کرده‌اند. وست ترجمه روان و دقیقی نیز از آن به زبان انگلیسی ارائه داده است. پس از او دومناش^۲ در سال ۱۹۴۵ کتاب را به فرانسه ترجمه کرد و به همراه حواشی و توضیحاتی منتشر نمود. افراد دیگری نیز بخش‌هایی از این کتاب را ترجمه کرده اند که می‌توان به صادق هدایت، زرن، بیلی، شاکد، آموزگار، شکبیا و میرفخرایی اشاره کرد. در این پایان‌نامه از بیشتر این ترجمه‌ها استفاده شده است. البته تمام ترجمه‌ها را با متن پازند تطبیق داده‌ایم.

در خصوص الاهیات دین زردشتی، یعنی مسائل مرتبط با خداشناسی، جهان‌شناسی و انسان‌شناسی تا کنون پژوهش مفید و دقیقی صورت نگرفته است. در فصل اول این پایان‌نامه پیشینه مطالعات زردشتی بررسی شده است، در آنجا بیان کرده‌ایم که به رغم آنکه چند اثر نام الاهیات زردشتی را یدک می‌کشند، ولی در این

1. E. W. West

2. Jean de Menasce

آثار نیز یا به ذکر تاریخ زردشتی بسنده شده یا صرفاً نکاتی کلی درباره تاریخ چند هزار ساله زردشتی مطرح شده است. در فصل دوم برای آنکه حدود و دامنه الاهیات را روشن کنیم، به تعریف این علم و بیان ویژگی‌های آن پرداخته‌ایم. بنابراین در بخش اول و دوم تحقیق با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای و گردآوری اطلاعات کوشیدیم تا نظام روشنی در ارتباط با تاریخچه مطالعات زردشتی و نیز موضوعات مهم علم الاهیات بدست دهیم. در فصل سوم پایان‌نامه به خود متن شکند گمانیک وزار پرداخته‌ایم. مطالب مهم هر فصل را طبقه‌بندی و بیان کردیم. در لابه‌لای این بررسی هر جا نیاز بود توضیحاتی در خصوص موضوع مورد بحث بیان کردیم تا درک بهتری از گفته‌های مولف حاصل شود. در واقع در فصل سوم از شیوه توصیف متن و تحلیل محتوا بهره گرفتیم این شیوه یکی از شیوه‌های کارآمد برای بررسی متون دینی است. در فصل آخر نیز مطالب الاهیاتی موجود در کتاب را به شکلی نظام‌یافته گرد آوردیم.

فصل اول

پیشینه مطالعات در باب دین و الاهیات زردشتی

۱- پیشگفتار

پژوهش دربارهٔ دین زردشتی با همان مشکلاتی دست به گریبان است که پژوهش دربارهٔ دیگر سنت‌های دینی در طی دوره‌های مختلف با آن مواجه بوده است. نخست اینکه مطالعهٔ یک دین در نواحی و زمینه‌های مختلف به تخصص در زبان‌شناسی و واژه‌شناسی نیازمند است، آن هم در چند زبان مختلف. اگر صرفاً آن زبان‌هایی را که منابع دست اول مهمی بدانها موجود است در نظر بگیریم، برای مطالعهٔ دین زردشتی آشنایی با چند زبان ضرورت دارد از جمله: زبان‌های ایرانی باستان، میانه و نو، به همراه زبان گجراتی (زبان رایج در غرب هند یعنی همانجا که پارسیان در بدو ورودشان به هند در آن اقامت گزیدند). البته در مقایسه با مطالعهٔ دیگر ادیان جهان، نظیر مسیحیت، اسلام، بودایی، یا هندویی، پژوهشگران دین زردشتی، با توجه به منابع دست اول محدود، با تنوع زبانی کمتری مواجه‌اند. با این حال، این امر که از چشم‌انداز مطالعات تطبیقی می‌تواند نقطهٔ قوت به شمار رود، با توجه به محدودیت‌های نظام آموزشی و موسسات پژوهشی موجود، به مشکلی جدی بدل شده است. در پژوهشی جدید دربارهٔ «زبان‌شناسی تاریخی ایرانی در قرن بیستم» به این موضوع به خوبی اشاره شده است:

«هرگز با ایران‌شناسی، به عنوان رشته‌ای دانشگاهی، آنگونه که حقیقت بود برخورد نشده است و تنها معدودی از ایران‌شناسان هستند که در حوزه‌های مختلف این رشته اعم از ایرانی باستان، میانه و نو به یک میزان توجه و تبحر دارند. از زمان وقوع انقلاب نوین در علم نحو در اواخر قرن نوزدهم، زبان‌های اوستایی و فارسی باستان در دانشکده‌ها یا گروه‌های هندواروپایی تدریس می‌شده است، البته غالباً با تأکید بر جنبه‌های زبان‌شناختی آن. زبان‌های ایرانی نو (به ویژه فارسی نو) در گروه‌های مطالعات خاورمیانه^۱ در کنار سایر زبان‌های اسلامی (عربی و ترکی) تدریس می‌شود که البته بیشتر واحدهای درسی با موضوعات تاریخی و اجتماعی مرتبط است. به زبان‌های

---

^۱ . Middle Eastern studies (German: *Orientalistik*)

ایرانی میانه صرفاً در حد دروس مقدماتی پرداخته می‌شود که غالباً به عنوان واحدهای درسی فرعی در برنامه‌های آموزشی فارسی نو یا هندواروپایی قرار می‌گیرد.^۱

حتی اگر در دانشگاهی برای ایرانشناسی بخش جداگانه‌ای (اعم از کرسی، گروه یا مرکز مطالعات) وجود داشته باشد، مطالعات زردشتی لزوماً بخشی از تخصص اعضای هیئت علمی آن نیست. تقریباً می‌توان گفت هرگاه از تاریخ و فرهنگ یا زبان‌های ایرانی باستان و میانه سخن می‌رود، اندک توجهی نیز به مطالعات زردشتی می‌شود، اما هرگاه کفه ترازو به سمت تاریخ ایران در دوره اسلامی و زبان‌های ایرانی نو سنگینی می‌کند، دین زردشتی به کلی از حوزه مطالعات خارج می‌شود. بدین ترتیب به حاشیه رفتن زردشتیان در تاریخ ایران پس از فتوحات اسلامی به نوعی در مطالعات دانشگاهی غربی نیز تکرار شده است. چنانکه ترمبلی اشاره می‌کند، گذر از پرده آهنینی که مطالعات ایرانی میانه و باستان را از فارسی نو جدا می‌کند، در مطالعات دانشگاهی به ندرت صورت پذیرفته است. از میان برداشتن این مانع بزرگ، یکی از مهمترین چالش‌ها برای مطالعات زردشتی و نیز شاید ایرانشناسی به طور کلی باشد.^۲

در کنار زبان‌های ایرانی، منابع مهم دیگری به برخی از زبان‌های غیرایرانی هستند (منابع دست دوم) که لازم است بدانها نیز توجه شد، از جمله: زبان سنسکریت ودایی به منظور مطالعه تطبیقی متون اوستایی؛ یونانی و لاتین برای مطالعه تعاملات جهان باستان؛ اکدی، مصری، و عیلامی برای مطالعه دین در پادشاهی ایران باستان؛ عبری، آرامی، سریانی و عربی به منظور بررسی تعامل دین زردشتی با یهودیت، مسیحیت، اسلام و نیز به طور کلی مطالعه ایران عصر ساسانی؛ ارمنی و گرجی کهن برای مطالعه ناحیه قفقاز. بدیهی است که برای مطالعه پژوهش‌های آکادمیک نوین آشنایی با زبان‌های انگلیسی، فرانسوی، آلمانی، ایتالیایی، اسپانیایی، روسی، چینی و ژاپنی نیز لازم است. باری علاوه بر منابع متنی منابع دیگری نیز برای مطالعه دین زردشتی وجود دارد. همچنین ناگفته پیداست که رویکرد زبان‌شناختی نیز تنها روش برای پژوهش در این دین نیست. تحقیق درباره دین زردشتی همچون سایر ادیان کهن به حوزه‌های گوناگونی تسری می‌یابد، از جمله تاریخ

---

^۱ . Tremblay, Xavier, "Iranian Historical Linguistics in the Twentieth Century", *Indo-European Studies Bulletin* 11:1, 2005, p.2; Stausberg, Michael and Vevaina, Yuhana Sohrab-Dinshaw, "Introduction: Scholarship on Zoroastrianism", *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, Michael Stausberg and Yuhana Sohrab-Dinshaw Vevaina (eds.), USA, John Wiley & Sons, Ltd, 2015, p.2.

^۲ . Stausberg & Vevaina, p.3.

باستان، باستان‌شناسی، تاریخ هنر، مَهرشناسی، سکه‌شناسی و ... تاکنون کوشش‌های مختلفی در این حوزه‌ها صورت پذیرفته است که البته باید اذعان داشت که تا امروز تأثیر این قبیل مطالعات در شناخت دین زردشتی بسیار محدود بوده است. با این همه، پژوهش‌های نوین با رویکرد انسان‌شناختی، جامعه‌شناختی و تاریخی اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ هویت و زندگی اجتماعی زردشتیان معاصر به دست داده است. ایرانشناسی و دیگر حوزه‌های مرتبط با آن که در بالا به آنها اشاره شد، به طور سنتی، بسترهایی هستند که مطالعه دربارهٔ دین زردشتی در دل آنها صورت می‌گیرد، اما (تاکنون) رشتهٔ مطالعات زردشتی به عنوان یک حوزهٔ دانشگاهی مستقل و منسجم وجود نداشته است. به رغم اینکه شبکهٔ نه چندان پیوسته‌ای از پژوهشگران در زمینه‌های مختلف باهم در تعامل‌ند، با این حال، حتی یک مجلهٔ علمی-پژوهشی یا علمی-ترویجی که مستقلاً به مطالعات زردشتی اختصاص داشته باشد وجود ندارد. سازمان یا انجمنی علمی نیز به متخصصان این حوزه تخصیص نیافته است. به طور کلی، مطالعات زردشتی نسبت به دیگر سنن دینی با کُندی و کم‌رمقی چشم‌گیری دست به گریبان است.^۱

در تاریخ مطالعات دانشگاهی ادیان، به جرئت می‌توان گفت پژوهش دربارهٔ هیچ دینی با اندازهٔ مطالعات زردشتی با دشواری‌ها و ابهامات روبرو نبوده است. تا جایی که نظریه‌های متعدد و متفاوتی دربارهٔ سرآغاز این دین و تطور تاریخی آن مطرح شده است. این مسئله معلول موانع گوناگونی است که بر سر راه مطالعهٔ این دین وجود دارد، از جمله قلت منابع دست اول، عدم پیوستگی مفهومی و زبان‌شناختی میان بخش‌های مختلف متون، فقدان یا از میان رفتن سنت‌های تفسیری مدون و به وجود آمدن مشکلات سیاسی و اجتماعی برای پیروان این دین در دوره‌های مختلف تاریخ ایران. در اینجا به برخی از نظریه‌هایی که دربارهٔ دین زردشتی مطرح شده است اشاره می‌کنیم.

مطالعه دین زردشتی بیشتر متکی بر منابع متنی است، در واقع منابع غیرمتنی و باستان‌شناختی تاکنون کمک چندانی به شناخت این دین نکرده است، زیرا از یکسو منابع غیرمتنی محدود و ناچیزی در اختیار داریم و از سوی دیگر ارائه تفسیری دقیق و موثق از این منابع تقریباً ناممکن است. ظاهراً ایرانیان باستان چندان به ساختن زیارتگاه و پرستشگاه گرایش نداشتند. در منابع اولیه

---

^۱ . Ibid.

واژه مشخصی برای اشاره به این قبیل بناها وجود ندارد و هرودوت (قرن پنجم ق.م) نیز اشاره کرده است که پارسیان معبد نمی‌سازند.^۱ بنابراین مطالعه تاریخ زردشتی بیشتر مبتنی بر سه مجموعه منابع متنی است: متون اوستایی، کتیبه‌های فارسی باستان، متون زردشتی فارسی میانه و فارسی نو. این متون از دوره‌های زمانی بسیار متفاوت و نیز مربوط به مناطق مختلف هستند.^۲

این متون زمینه‌های مختلفی نیز دارند: کتیبه‌ها اسناد شاهی هستند، بخش اصلی و مهم اوستا متشکل از متون آئینی است که موبدان زردشتی در مناسک دین آنها را از بر می‌خواندند و متون پهلوی نیز اندیشه‌های موبدان و الاهدانان زردشتی را بازتاب می‌دهد. در هیچ یک از این متون دین عامه مردم بازتاب نیافته است، البته شاید بتوان بر اساس این متون درباره دین عامه به گمانه‌زنی پرداخت.

برخی از مفاهیم و اندیشه‌های موجود در *اوستای متأخر در گاهان* ریشه دارد. مفاهیم کتاب‌های پهلوی نیز غالباً ملهم از *اوستا* است. اما باید توجه داشت که این مفاهیم همواره به یک معنی نبوده‌اند و در دوره‌های مختلف برداشت‌های مختلفی از این مفاهیم صورت می‌پذیرفته است. شائول شاکد رابطه میان دین موجود در *گاهان* و دین ساسانیان را با رابطه میان دین موجود در *تورات* (پنج کتاب نخست عهدعتیق) و یهودیت متأخر مقایسه می‌کند. از نظر او به رغم تغییراتی که در هر دو دین صورت پذیرفته است، مولفه‌هایی محوری در هر دو سنت وجود داشته است که در طی اعصار مختلف به شکل‌های گوناگون جلوه‌گر می‌شده است. شاکد این مولفه‌ها را برای دین زردشتی چنین ذکر می‌کند: ثنویت، ارتباط میان کیهان‌شناسی و فرجام‌شناسی (پیوستگی مبدأ و معاد)، دو بُعدی بودن جهان (گیتی و مینو).^۳

بنابراین می‌توان سیر تطور اندیشه‌ها و مفاهیم گوناگون را در منابع متنی موجود دنبال کرد. بر این اساس غالب پژوهشگران باور دارند که دین زردشتی در گذر زمان تحولاتی داشته است. هیچ پژوهشگری نگفته است دین زردشتی از عصر زردشت تا امروز تغییر نکرده است. اما تفاوت اصلی

۱. کتاب اول بند ۱۳۱، به نقل از بنونیست، امیل، *دین ایرانی بر پایه متنهای معتبر یونانی*، مترجم بهمن سرکاراتی، تهران، نشر قطره، ۱۳۹۳، ص ۱۲.

۲. De Jong, Albert, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, Leiden, Brill, 1997, pp.40-41.

۳. شاکد، شائول، *تحول ثنویت: تنوع آرای دینی در عصر ساسانی*، ترجمه سید احمدرضا قائم مقامی، تهران، نشر ماهی، ۱۳۸۷، صص ۲۱-۲۲.

میان پژوهشگران در میزانی است که برای این تغییر در نظر می‌گیرند. پرسش این است که آیا «دین زردشتی» و «مزدپرستی» یکی است. آیا ما با سنتی واحد روبرو هستیم که در طول تاریخ تحولاتی یافته است؟ یا باید از ادیان ایران باستان سخن بگوئیم و نه یک دین؟ درباره این پرسش‌ها پژوهشگران مختلف پاسخ‌های گوناگونی را ارائه داده‌اند.

۲- نظریهٔ دِ یونگ دربارهٔ تاریخچهٔ مطالعات زردشتی

آلبرت دِ یونگ دیدگاه‌های مختلف در این باب را به سه دسته تقسیم کرده است: ۱- رویکرد نخست مربوط به کسانی که معتقدند چیزی با عنوان سنت واحد زردشتی وجود ندارد، بلکه باید از ادیان مختلف ایرانی سخن گفت که باورهایشان در منابع مختلف بازتاب یافته است. از آنجا که این پژوهشگران آراء مختلف را به دسته‌ها یا مذاهب گوناگون تفکیک می‌کنند، دِ یونگ این رویکرد را «رویکرد مُنفک‌نگرانه»^۱ می‌نامد. ۲- برخی معتقدند که تمام شواهد موجود از آن حکایت می‌کند که یک سنت واحد و محافظه‌کاری بنام سنت زردشتی در ایران باستان وجود داشته است، بنابراین این پژوهشگران می‌خواهند نوعی هماهنگی میان تفاسیر مختلف و گاه متناقض موجود برقرار کنند، از این رو دِ یونگ این رویکرد را «رویکرد هماهنگ‌نگرانه»^۲ می‌نامد. ۳- رویکرد سوم که متأخرتر است و در واکنش به دو رویکرد پیشین به وجود آمده است، می‌کوشد دین زردشتی را از چشم‌اندازهای مختلف بررسی کند و زردشتی بودن را به دایرهٔ کوچک و بسته‌ای محدود نکند بلکه دامنهٔ ایمان زردشتی را گسترده و وابسته به شرایط متعدد در نظر آورد؛ از این حیث می‌توان آن را «رویکرد چندوجهی‌نگرانه»^۳ نامید.^۴

۲-۱- رویکردهای مُنفک‌نگرانه

در این رویکرد دامنهٔ دین زردشتی بسیار کوچک و محدود تعریف می‌شود، تا حدی که فقط گاهان به عنوان تنها منبع تعالیم زردشت معرفی می‌شود. این قبیل پژوهش‌ها غالباً متأثر از مطالعات آن

---

۱. fragmentizing approach

۲. harmonizing approach

۳. diversifying approach

۴. De Jong, p.44.

گروه از زبان‌شناسان و متخصصان زبان‌های ایرانی باستان است که برای فهم *گاهان* بررسی سنت ودایی را بسیار مهمتر از تفاسیر متأخر زردشتی می‌دانسته‌اند. بر طبق این نظرگاه منابع مختلف ایرانی، ادیان مختلف و متفاوتی را بازتاب می‌دهند که تاریخ، الاهیات و پیشینه اجتماعی گوناگونی داشته‌اند، از این رو نمی‌توان همه آنها را به سستی واحد نسبت داد. از میان محققان متقدم نیبرگ، ویکاندر و ویدنگرن^۱ چنین رویکردی داشتند. از جمله نیبرگ از «جماعت-میتراپی»^۲ در مقابل «جماعت-گاهانی»^۳ سخن گفته است. ویکاندر نیز از دین وایو-آناهیتایی سخن گفت که در تقابل با دین زردشتی قرار داشت. ویدنگرن نیز از منظر زبان‌شناختی به موضوع پرداخت و از برخی از واژه‌های فارسی‌میانه برای بازسازی دین مادی-پارتی بهره جست. این محققان با رویکردی تاریخ‌سازانه به مطالعه *گاهان* پرداختند، چنانکه گویا این متن کهن حاوی بخشی از وقایع زندگی و تعالیم اصلی زردشت است. لومل نیز تاریخ دین زردشتی را اینگونه بازسازی کرده است. لومل منحصراً بر *اوستا* متمرکز می‌شود و نماینده یکی از مشهورترین شیوه‌هایی است که برای دین زردشتی به کار می‌رود. او تاریخ تطور دین زردشتی را به سه دوره تقسیم می‌کند: پیش از ظهور پیامبر (دوره شرک)، عصر پیامبر (دوره توحید)، پس از آن (دوره بازگشت شرک پیشین در جامعه‌ای زردشتی). این شیوه نگرش به دین زردشتی به رویکرد *مُنفک‌نگرانه* محدود نمی‌شود، در سایر رویکردها نیز برخی از پژوهشگران بدین شیوه به تاریخ دین زردشتی نگریسته‌اند.^۴

کتاب *دین ایرانی* امیل بنونیست نیز با تفسیری تفکیکی به موضوع دین زردشتی پرداخته است. در کتاب وی این رویکرد به مقوله اسطوره‌شناسی نیز تسری یافته است. پیش فرض اولیه بنونیست مبنی بر اینکه متون کلاسیک یونانی را نباید به کلی مربوط به سستی واحد تلقی کرد قابل دفاع است.^۵ اما نتیجه‌گیری او از بررسی آثار سه مورخ کلاسیک (هرودوت، استرابو، پلوتارک) چندان موجه به نظر نمی‌رسد. بنونیست به جای آنکه توصیفات این مورخان را سه سنت مختلف از دینی واحد در نظر بگیرد، گزارش‌های آنان را اساساً مربوط به سه دین مختلف می‌داند: طبیعت‌پرستی

---

^۱ . H.S.Nyberg, S. Wikander, G. Widengren

^۲ . Mithra-gemeinde

^۳ . Gatha-gemeinde

^۴ . De Jong, p.45.

^۵ . بنونیست، امیل، *دین ایرانی بر پایه متن‌های معتبر یونانی*، مترجم بهمن سرکاراتی، تهران، نشر قطره، ۱۳۹۳، ص ۷۷.